

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
MARJİNAL SÜFİLİK

KALENDERÎLER

«XIV-XVII. YÜZYILLAR»

AHMET YAŞAR OCAK

AHMET YAŞAR OCAK

KALENDERÎLER

1999

YENİ BASKI

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
İKİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ	13
ÜÇÜNCÜ BASKININ ÖNSÖZÜ	15
KISALTMALAR LİSTESİ	19
KAYNAKLAR, ARAŞTIRMALAR VE TERMİNOLOJİ.....	27
I – KAYNAKLAR.....	27
A) Tasavvuf kaynakları.....	27
B) Tarihî kaynaklar	33
C) Edebî kaynaklar	36
II – ARAŞTIRMALAR.....	38
A) Müstakil çalışmalar.....	38
B) Muhtelif araştırmalar içinde bulunanlar	43
III- TERMİNOLOJİ.....	43

GİRİŞ

KALENDERLİK, KALENDERLİĞİN DOĞUŞU VE GELİŞMESİ	
I- KALENDERLİĞİN TOPLUMSAL TEMELLERİ	53
II – KALENDERLİĞİN MİSTİK TEMELLERİ.....	56
A) Eski Hind-İran mistisizmi ve mistik çevreleri.....	57
B) Melâmet ve Melâmetîlik cereyanı.....	63
III- İLK KALENDERLER VE CEMÂLÜ'D-DÎN-İ SÂVÎ'YE KADAR KALENDERLİK.....	68
A) Ebû Ahmed-i Abdal-i Çiştî	71
B) Baba Tâhir-i Uryân-ı Hemedânî (ö.1010, 1019-1020.....	72
C) Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr (ö.1043, 1049).....	74
D) Dervîş-i Ahû-pûş.....	75
IV- CEMÂLÜ'D-DÎN-İ SÂVÎ VE KALENDERİLİK YAHUT KALENDERİYYE (<i>KALENDERÎ TARİKATI, CAVLAKIYYE</i>).....	77
A) Cemâlü'd-Dîn-i Sâvî	77
B) Cemâlü'd-Dîn-i Sâvî'nin Kalenderliği teşkilatlaması (<i>Kalenderiyye Tarikati</i>).....	84

V- CEMÂLÜ'D-DÎN-İ SÂVÎ'DEN SONRA KALENDERÎLİK VE ORTAÇAĞ İSLAM DÜNYASINDA YAYILMASI	87
A) Sûriye, Mısır ve Irak.....	87
B) İran	92
C) Orta Asya ve Hindistan	104

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KALENDERÎLER:
TARİHÇE

I-KALENDERÎLİĞİN ANADOLU'YA GİRİŞİ VE SELÇUKLU ANADOLU'SUNDA KALENDERLER, KALENDERÎLER.....	113
A) Anadolu'da popüler Kalenderîlik.....	115
B) Anadolu'da yüksek zümre Kalenderîliği	126
II- OSMANLI SAHASINDA KURULUŞ DÖNEMİNDE KALENDERÎLER: <i>ABDÂLÂN-I RÛM (RUM ABDALLARI)</i>	137
A) "Abdâlân-ı Rûm" Tâbiri.....	137
B) Kuruluş devrinde Rum Abdalları.....	139
III- XV. YÜZYILDA OSMANLI SAHASINDA KALENDERÎLER.....	144
A) Kaygusuz Abdal	145
B) Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Seyyid Rüstem	147
C) Hacım Sultan.....	150
D) Sultan Şucâu'd-Dîn (Sultan Varlığı).....	151
E) Koyun Baba (Âşık, Ârif, Arık Çoban)	153
F) Otman Baba (Hüsam Şah).....	156
IV- XVI.-XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI SAHASINDA KALENDERÎLER VE MUHTELİF KALENDERÎ ZÜMRELERİ.....	161
A) Bu devirde Kalenderî zümreleri için kullanılan isimler	161
B) XVI- XVII. yüzyıllardaki Kalenderî zümreleri.....	168
V- KALENDERÎLER VE OSMANLI YÖNETİMİ (XIV-XVII. YÜZYILLAR)	178
VI- KALENDERÎLER, HALK HAREKETLERİ VE ANARŞİK OLAYLAR.....	186

İKİNCİ BÖLÜM
DOKTRİN, ERKÂN, ÂYİN VE
İBADETLER, TEŞKİLAT

I- KALENDERİLİĞİN TASAVVUF DOKTRİNİNİN OLUŞUM SÜRECİNDEKİ TESİRLER.....	195
A) Hurûfî tesirler	196
B) Şifî tesirler.....	198
II – DOKTRİN	203
A) Fakr ve tecerrüd.....	203
B) Melâmet.....	208
C) Vahdet-i Vücûd ve Vahdet-i Mevcûd	209
D) Cemalperestlik, Mahbubperestlik yahut Şahidbazlık (<i>Şahid- bâzî</i>)	215
III - ERKÂN	219
A) Kılık, kıyafet.....	219
B) Çihar (Çâr) Darb (Dört Vuruş)	222
C) Riyazet.....	225
D) Seyahat.....	226
E) Tese'ül (dilenme) veya cerre çıkma	228
F) Mücerredlik (bekâr kalmak).....	229
IV - ÂYİN VE İBADETLER.....	230
A) Kalenderîliğe mahsus âyinler:.....	230
B) Samah (Sema'), Raks ve Esrar	233
C) Şer'î ibadetler ve Kalenderîler	237
V - TEŞKİLAT VE YAPI	238
A) Müridler ve şeyhler.....	239
B) Kalenderî Zâviye ve tekkeleri (<i>Lengerler</i>)	241

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KALENDERÎLİK VE DİĞER TARİKATLAR,
HALK VE KÜLTÜR

I - EHL-İ HAKLAR'DA VE HÂKSÂRÎLİK'TE KALENDERÎ TESİRLER	257
II- MEVLEVÎLİK VE HALVETÎLİK'TE KALENDERÎ TESİRLER	259
III- KALENDERÎLİK VE BEKTAŞÎLİK: RUM ABDALLARININ YAHUT OSMANLI KALENDERÎLİĞİNİN BEKTAŞÎLİĞE DÖNÜŞÜMÜ	261
IV – KALENDERÎLER, HALK VE KÜLTÜR.....	276
A) Kalenderîler ve kamuoyu.....	276
B) Kalenderîler ve evliyâ kültleri.....	281
C) Kalenderîler ve iskân	282
D) Kalenderîler, edebiyat ve müzik	284
E) Kalenderîler ve folklor	289
SONUÇ	293
BİBLİYOGRAFYA	297
EKLER.....	313
İNDEKS	321

KAYNAKLAR, ARAŞTIRMALAR VE TERMINOLOJİ

I – KAYNAKLAR

Kalenderlik aŐađı yukarı XI. yüzyıldan beri İslam dünyasında tasavvuf akımlarının en eskilerinden ve toplumsal halk hareketleriyle yakından ilgisi bulunanlardan biri olarak dikkati çeker. Hem eskiliği, hem de klâsik tasavvufun muhalif kanadını oluşturması sebebiyle, daha çok eskilerden beri, başta tasavvuf kaynakları olmak üzere yazılı kaynaklarda yer almıŐtır. Bu yüzden pek çok türden kaynakta Kalenderlik, Kalenderler yahut Kalenderîler hakkında malumat bulmak mümkün olmaktadır. Başlıca üç ana grupta toplanmakla birlikte, bunların kendi içlerinde de bazı alt-gruplar teşkil ettikleri görülür:

A) Tasavvuf kaynakları

1. *Kalenderî kaynakları:*

Bilebildiđimiz kadarıyla bugün bize intikal eden en eskilerinden olarak hiç Őüphesiz, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarında yaŐamıŐ bulunan büyük sūfi Baba Tâhir-i Uryân (1055)'in eserlerini zikredebiliriz¹. Bunlar arasında en baŐta, Kalenderîliđin dünyaya bakıŐ tarzını anlamamıza geniş çapta yardımcı olup, samîmi bir Őekilde kendi

1 Baba Tâhir-i Uryân hakkında bk. V. Minorsky, "Baba Tahir Uryan", *EII*,2; E.G. Browne, *A Literary History of Persia*, London 1905, I, 83-87, II, 259-61; Mahdi Nakosteen, *The Rubaiyyat of Baba Tahir Uryan of Hamadan*, Boulder, Univ. of Colorado, 1967, ss. 1-27; Tahsin Yazıcı, "Baba Tahir-i Uryan", *TDVİA*, c. 4, 1991, s. 370-371. Bunlardan başka V. Minorsky'nin zikredilen makalesinin sonundaki bibliyografya kısmından da yararlanılabilir.

sûfî telâkkilerini terennüm ettiği *Rubâiyyat* ile², *el-Kelimâtü'l-Kısar*³ ve *el-Fütûhatü'r-Rabbâniyye*⁴ isimli eserleri gelir. Bunlardan ilki bizzat kendisi tarafından ve Farsça yazılmış olup, diğer ikisinin ise, onun ağzından derlenen sûfîyâne sözlerden meydana geldiklerine şüphe yoktur. Her ikisinin de Arapça şerhleri mevcut olup, bunlardan bazıları yayımlanmıştır⁵.

Daha sonra, aynı şekilde Kalenderîliğin tasavvufî telâkkilerini yansıtmak bakımından önem taşıyan *Kalendernâme*'leri zikretmeliyiz. Meselâ bunlardan biri, Baba Tâhir'den yaklaşık yetmiş yıl sonra vefat etmiş bulunan ünlü sûfî Hâce Abdullah-ı Ensârî-i Herevî (1088-89)'nin Farsça *Risâle-i Kalendernâme*'sidir⁶. Kendisi aslında tipik bir Kalender olmadığı halde, bu eğilimi benimsemiş ve birkaç varaklık bu küçük risâlesinde, bir kalenderin ağzından kendi dünya görüşünü, tasavvuf anlayışını dile getirmiştir.

İkinci *Kalendernâme* ise, XIV. yüzyılın başlarında Seyyid Hüseyin Enîsî adlı bir Kalenderî şeyhi tarafından kaleme alınmış olup Farsça manzum küçük bir risâledir⁷. Burada da yine aynı şekilde dünyaya yukarıdan bakan, boş veren bir tasavvufî telâkki dile getirilmektedir.

Kalenderliğin ve Kalenderîliğin zihniyet, inanç ve tasavvufî teorileriyle erkânına ve ritüellerine dair *kalendernâme* türü eserler yalnız bunlardan ibaret değildir. XV. ve XVI. yüzyıllarda da *Kalendernâmeler* telif edilmiştir. Bunlardan içlerinde değişik metinleri barındıran dört külliyyatı Ebutalib Mîr Âbidînî ile Mîr Afşarî ortaklaşa yazdıkları uzunca tahlili bir önsöz eşliğinde Âyîn-i Kalenderî ana başlığı altında yayımla-

2 *Rubâiyyat*'ın, Farsça metni ile birlikte İngilizce çevirisini de ihtiva eden, M. Nakosteen'in zikri geçen neşrinden başka, mutelif tarihlerde ve çeşitli dillerde yayımlanmış diğer inceleme ve çevirilerine dair yine Minorsky'nin belirtilen makalesine bakılabilir.

3 *El-Kelimâtü'l-Kısâr*, İran'da *Armağan* mecmuasının 8. sayısında (sene 1306 hş., ss. 1-124) yayımlanmıştır.

4 Bk. Bibliothèque Nationale de Paris, E. Blochet, ay. nr. 1903, vv. 76a-105b.

5 Bk. Minorsky, *a.g.m.*

6 Bunun bir nüshası Süleymaniye (Şehid Ali Paşa) Ktp., nr. 1383'teki mecmuada vv. 128a-132b'de bulunmaktadır. Tarih belirtilmiş olmamakla beraber oldukça geç bir tarihte istinsah edilmiş görünüyor. Yazarı hakkında bk. Lâmiî, *Terceme-i Nefehât*, İstanbul 1270, s. 369-372; Ali Şîr Nevayî, *Nesâyimu'l-Mahabbe*, nşr. Kemal Eraslan, İstanbul 1979, ss. 208-10; Browne, II, 270-72.

7 Bu eserin de bir nüshası yine Süleymaniye (Ayasofya) Ktp. nr. 2032'deki bir mecmuada 192b-184a no'lu varaklar arasında yer almaktadır. Bunun Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ndeki daha eski tarihli bir nüshası, Saadetin Kocatürk tarafından *AÜDTCFD*, XXVIII/3-4 (1971) ss. 223-31'de yayımlanmıştır.

mışlardır⁸. Bu risâlelerde Kalenderîliğin ve onunla çok benzeşen diğer zümreler de dahil olmak üzere Kalenderî âyin ve erkânı, fakr ve tecerrüd doktrinine dair Kalenderî edebiyatından seçme uzun metinlerle, büyük Kalenderlerin düşünceleri örneklerle geniş bir şekilde sunulmaktadır.

2. Sûfî tabakâtları:

Sûfî tabakâtları denildiğinde sûfilerin menkabeleriyle karışık biyografilerini ihtiva eden koleksiyonlar hatıra gelir. Bunların Kalenderler ve Kalenderilerle ilgili zengin biyografik malumat ihtiva edenlerinin başında, hiç şüphesiz Muhammed b. Ali b. Es-Serrâc'ın (ö. 1346 veya 1347) *Tüffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh* (Ruhların Meyvesi Kazancın Anahtarı) isimli önemli eseri gelir. XIII. yüzyılın sonlarıyla XIV. yüzyılın ilk yarısında Dımaşk ve havalisinde yaşamış bir Şafîi fakih olup bu havalide kendi döneminde hayatta olan değişik meşreplerden bazı sûfiler ile bizzat görüşüp tanışmıştır ki bunlar arasında meşhur Sarı Saltık da bulunmaktadır. Birecik, Besni ve Kâhta'da kadılık yapmış olan İbnü's-Serrâc'ın yakın zamanlara kadar bilinmeyen bu eseri, aslında müellifin *Teşvîku'l-Ervah* adlı daha hacimli başka bir kitabının bölümüdür⁹.

Molla Câmî lâkabıyla meşhur ünlü mutasavvıf, şair ve âlim Abdurrahman-ı Câmî (ö. 1492), bazı tasavvufî kavramları ve ünlü mutasavvıfların hayat hikâyelerini anlattığı *Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds* isimli tanınmış eserinde¹⁰, Kalenderîliğin doktrinini tartışır. Bunu yaparken, daha çok, aşağıda kendisinden bahsedilecek olan Şihâbü'd-

8 *Âyin-i Kalenderî Müştemil ber Çihar Risale der Bab-ı Kalenderî, Hâksârî, Firka-i Acem ve Sohanverî, Pejuheş-i Ebutalib Mîr Âbidinî, Mîr Afşarî, Tehran 1374 şh. (1995).*

9 Bu kitapta Türk okuyucusunun kolayca ulaşabileceği düşüncesiyle Türkçe çeviri özellikle tercih edilmiştir. Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi şuradadır: *Tüffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh* (Ruhların Meyvesi Kazancın Anahtarı), hazırlayanlar: Nejdî Gürkan, M. Necmettin Bardakçı, M. Saffet Sarıkaya, Kitap Yay., İstanbul 2015, inceleme kısmı, ss. 11-22. *Teşvîku'l-Ervah*'ın Arapça orijinal nüshası Süleymaniye (Amcazade Hüseyin Paşa) Ktp., nr. 272'dedir. *Tüffâhu'l-Ervah*'ın ise biri Princeton Ün. Kütüphanesi Robert Garret nr. 97, diğeri Berlin Devlet Kütüphanesi W. Ahlwardt nr. 8794'teki olmak üzere şimdilik iki nüshası bilinmektedir. F. Köprülü ve A. Gölpınarlı'nın dahi meçhulü olan *Tüffâhu'l-Ervah*'ın varlığından ilk haberdar olanlar, sanat tarihçisi Machiel Kiel ve İbn Teymiyye uzmanı ve ilgili kısımda Kalenderîlere dair kitabından söz ettiğimiz Muhammed b. Abdillâh Ahmed el-Kunevî'dir. Eseri tanıtan bir makale yazan Mikâil Bayram'ı bu eserlerin varlığından haberdar edip kütüphane referanslarını kendisine veren de odur.

10 Bu kitapta XV. yüzyılda Lâmiî Çelebi'nin eserin Farsça aslından yaptığı Türkçe çeviri (*Terceme-i Nefehat*, İstanbul 1270) kullanılmıştır. Abdurrahman Câmî ve eseri hakkında bk. Lâmiî, ss. 455-58; Nevayî, ss. 439-41; Browne, III, 507-14; H. Ritter, "Djami", *EI2*; Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *TDVİA*, c. 7, 1993, s. 94-99.

Dîn-i Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Maârif*'ine dayanır. Orada olduğu gibi, Kalenderlik'le Melâmetîlik arasında karşılaştırmalar yaparak aralarındaki farklılara temas eder.

XV. yüzyılın ünlü Çağatay sûfi şairi Ali Şîr Nevâyî (1501)'nin *Nesâyimü'l-Mahabbe* adlı tabakât kitabı ise, esas itibariyle *Nefehâtü'l-Üns*'ün Çağatayca çevirisinden ibaret bulunmakla beraber, orada bulunmayan birkaç Kalenderî şeyhinin biyografisini ihtiva etmesi itibariyle zikredilmelidir¹¹.

Burada, XVII. yüzyıl gibi oldukça geç bir tarihte kaleme alınmış olmasına rağmen, bilhassa İran, Afganistan, Türkistan ve Hindistan'da daha önceki devirlerde yaşamış Kalenderî şeyhlerine dair kıymetli bilgiler veren bir tabakât kitabından daha bahsetmeliyiz. Bu eser, Muhammed Mâsum-i Şîrazî'nin *Tarâiku'l-Hakayık* adındaki hacimli kitabıdır¹². Kalenderîliğin Asya'daki durumu ve gelişmesine dair bilgilerimizin bir kısmını bu esere borçluyuz.

3. Muhtelif tasavvufî eserler:

Bu grupta bahsini edeceğimiz iki önemli eserden ilki, yukarıda sözü geçen Şihâbü'd-Dîn Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî (1234)'nin *Avârifü'l-Maârif*'idir¹³. XIII. yüzyılın en büyük mutasavvıflarından olup, bazen 1196 yılında Dimaşk'ta idam edilen İranlı mutasavvıf filozof Şihâbü'd-Dîn-i Sühreverdî-i Maktûl ile karıştırılan bu zat¹⁴, bir ara Abbâsî halifesi en-Nâsır li-Dîni'llah'ın elçisi olarak Konya'ya I. Alâü'd-Dîn Keykubad'ın nezinde gelmiş ve Sühreverdîyye tarikatını Anadolu'ya sokmuştur.

Şihâbü'd-Dîn-i Sühreverdî'nin bu eseri, yazıldığı devirde ve daha sonraları mutasavvıflar arasında çok tutulmuş ve bir elkitabı niteliğini kazanarak kendisinden pek çok alıntılar yapılmıştır. İşte yazar bu eserinde önce, meşreb itibariyle Kalenderîliğe çok yakın Melâmetîliği, arkasından Kalenderîliği ele alır ve teorik yapılarını, tasavvufî zihniyetlerini izaah eder. Daha sonra ikisini birbiriyle karşılaştırır ve aralarındaki farkların ve sebeplerinin üzerinde durur. Sonra da, çizdiği bu teorik çerçeveye

11 *Nesâyimü'l-Mahabbe*'nin Kemal Eraslan tarafından yapılan neşri için bk. yukarıda 6 nu maralı dipnot.

12 Bk. *Tarâiku'l-Hakayık*, nşr. M. Câfer Mahcup, Tahran (tarihsiz), 3 cilt.

13 *Avârifü'l-Maârif*, Bulak 1289, 2 cilt (*İhyâu Ulûmi'd-Dîn* kenarı). Eserin başka baskıları da mevcuttur.

14 Şihâbü'd-Dîn Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdî'ye dair bk. Lâmiî, ss. 527-28; Nevâyî, s. 309; "Suhravardî", S. Van Den Berg, *EII*; H. Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî, Şehabeddin", *TDVİA*, c. 38, 2010, s. 42.

göre kendi zamanındaki Kalenderîler'in durumlarını tartışır. Bu itibarla *Avârifü'l-Maârif*, Kalenderîliğin nazarî ve amelî durumu arasında bir kıyaslama yapma imkânını bize sağlamış olması bakımından önem taşır.

İkinci eser ise aslında bir Kalenderî şeyhi olmakla beraber, bu niteliğinden pek bahsedilmeyen Fâhru'd-Dîn-i Irakî (1289)'nin *Lemeât*'ıdır¹⁵. XIII. yüzyılın bu büyük Kalenderî şeyhi eserinde mensup olduğu zümrenin hiç adını anmadan, sûfyâne düşünce ve telâkkilerini dile getirir. Bu bakımdan *Lemeât*, daha başka kesimlere mensup Kalenderîler'in fikirleriyle mukayese yapma fırsatını bize sunmaktadır.

4. Menâkıbnâmeler:

Kalenderîliğin hem inanç ve telâkkileri hem de bilhassa tarihçesi için son derece önemli bir menâkıbnâme, 1350'lere doğru Hatîb-i Fârisî adlı bir Kalenderî şeyhinin yazdığı *Menâkıb-ı Cemâlî'ü'd-Dîn-i Sâvî*'dir. Mesnevî tarzında Farsça yazılmış bulunan bu eser, kronolojideki bazı yanlışlarına rağmen, diğer tarihî kaynaklarla doğrulanabilir olması ve özellikle büyük Kalenderî şeyhi Cemâlî'ü'd-Dîn-i Sâvî (1232-33)'nin ve çevresindeki diğer şeyhlerin hayat hikâyeleri ve menkabeleri ile, tasavvufî telâkkilerine dair verdiği kıymetli bilgiler sebebiyle gerçekten özel bir yer işgal eder. Eser XIV. yüzyılın ortalarında yazılmış olmasına rağmen, tarikat içindeki şifâhî ve muhtemelen bazı yazılı rivâyetlere dayanması sebebiyle, Kalenderîliğin eski dönemine ait, başka kaynaklarda bulunmayan malzeme ihtiva eden çok değerli bir kaynaktır¹⁶.

Anadolu Selçuklu dönemine ait olup Kalenderîler'den bahseden iki önemli menâkıbnâme vardır. Bunlardan biri, aynı zamanda Mevlevîliğin de temel kaynaklarından *Menâkıbu'l-Ârifîn* olup¹⁷, Mevlânâ Celâlî'ü'd-Dîn-i Rûmî zamanında Konya ve çevresinde yaşamış bazı Kalenderî şeyhlerini ve bunların Mevlevî muhitleriyle ilişkilerini nakleder. Ahmed

15 *Lemeât*, Süleymaniye (Şehit Ali Paşa) Ktp., nr. 2703'teki mecmua, vv. 17-35. Eserin bugünkü Türkçeye çevirisi de mevcuttur (bk. *Lemeât: Pariltılar*, çev. Saffet Yetkin, İstanbul 1988, 2. bs.).

16 Kalenderîliğin tarihi ve doktrin yapısı bakımından birinci derecede önemi haiz olan bu eser, Tahsin Yazıcı tarafından metin olarak yayımlanmıştır: *Manâkib-i Camâl al-Dîn-i Sâvî*, An kara 1972, TTK yay. Eser ve yazarı hakkında geniş bilgi gerek bizzat Tahsin Yazıcı'nın gerekse Saadetin Kocatürk'ün yukarıda zikredilen makalelerinde bulunmaktadır. T. Yazıcı'nın yayımladığı eserin diğer bir baskısı için bk. *Kalendernâme-i Hatîb-i Fârisî*, nşr. Hâmid Zerrînkûb, Tehran 1362 hş. (1983).

17 Bk. Ahmed Eflâkî, *Manâkib al-Arifîn*, nşr. T. Yazıcı, Ankara 1959-1961, TTK. yay., 2 cilt. Eser ve yazarına dair geniş bilgi şurada bulunmaktadır: T. Yazıcı, *Ariflerin Menkabeleri*, İstanbul MEB. yay., 1964, I. cilt, önsöz kısmı.

Eflakî'nin bu eseri, aynı zamanda Kalenderîliğin Anadolu Selçukluları zamanındaki durumu bakımından önemli bir kaynaktır.

Menâkıb-ı Evhadî'd-Dîn Hâmid bin Ebi'l-Fahr-i Kirmânî (nşr. Bedüzzeman Firuzanfer, Tahran 1346 hş (1967); Şeyh *Evhadî'd-Dîn Hâmid el-Kirmânî ve Menâkıbnâmesi*, çev. Mikâil Bayram, Kardelen Yay., Konya, tarihsiz) de bu dönem için çok değerli bir başka kaynağımız olup, verdiği çoğu bilgiler, şeyhi tanıma konusunda değerli veriler ihtiva etmekte olup tarihsel açıdan hakikaten önemli bir kaynaktır .

Osmanlı İmparatorluğu zamanına gelindiğinde, özellikle XV ve XVI. yüzyıldaki muhtelif Kalenderî zümrelerini çok canlı ve âdetla belgesel tasvirlerle anlatan menâkıbnâmeleri biliyoruz. Meselâ sûfî şair Vâhidî'nin Türkçe ve manzum olarak kaleme aldığı menâkıbnâme bunlardan biridir. Bu eser, *Menâkıb-ı Hâce-i Cihan ve Netîce-i Can* adını taşımakla birlikte, bilinen türden bir menâkıbnâme değildir¹⁸. Zaten eserin kahramanı olan Hâce-i Cihan aslında hayalî bir şahsiyettir. Şair Vâhidî bu kitabını, Ehl-i Sünnet inançlarına sıkı sıkıya bağlı bir sûfî olarak, kendi devrinde yaşayan ve bahis konusu inançlara pek de aldırış etmeyen birtakım Kalenderî toplulukları tenkit maksadıyla yazmıştır. Ancak eserin bizim için önemli ve ilgi çekici yanı, yazarın bu tenkitleri yaparken, muhtelif Kalenderî zümrelerini gayet canlı ifadelerle tasvir etmesi inanç, düşünce ve gelenekleri, kılık kıyafetleri hakkında çok değerli bilgiler vermiş olmasıdır. Bu bakımdan Vâhidî'nin bu kitabı da bizim için belgesel mahiyetteki temel kaynaklardan sayılmak gerekir.

Menâkıb-ı Hüknâr Hacı Bektaş-ı Velî (haz. A. Gölpınarlı, İnkılap Kit., İstanbul 1958), *Velâyetnâme-i Hacım Sultan* (*Das Vilâyet-nâme des Hadschim Sultan*, nşr. Rudolf Tschudi, Mayer & Müller, Berlin 1914), *Velâyetnâme-i Abdal Musa* (Bedri Noyan Özel Kütüphanesi nüshası; *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, nşr A.Güzel, TTK, Ankara 1999), *Kaygusuz Abdal* (*Alâeddin Gaybî*) *Menâkıbnâmesi*, nşr A.Güzel, TTK, Ankara 1999, *Velâyetnâme-i Koyun Baba Sultan*, (Ankara Millî Kütüphane, nr. 3038), *Velâyetnâme-i*

18 Söz konusu menâkıbnâmenin nüshaları oldukça fazladır. Burada Paris Bibliothèque Nationale'indeki Suppl. turc no 1558'de bulunan nüshası kullanılmıştır. Bu eserin Karakaşzâde Ömer Efendi tarafından kendine mâl edilerek çok az ifade değişikliğiyle meydana getirilmiş matbu ikinci bir versiyonu daha vardır: *Nûru'l-Hüdâ li-men İhtedâ*, İstanbul 1286). Menâkıbnâme ayrıca, British Library MS. OR 8062'deki nüshasının tıpkı basımı olarak Ahmet T. Karamustafa tarafından, yazar ve eserine dair bir inceleme ve tahlil kısmıyla birlikte yayımlanmıştır: *Vahidî's Menâkıb-ı Hvoca-i Cihân ve Netice-i Cân*, Sorces of Oriental Languages and Li teratures 17, Harvard University 1993.

Seyyid Ali Sultan (Ankara Adnan Ötüken Halk Ktp., nr. 1189; *Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi*, haz. Rıza Yıldırım, TTK Yay., Ankara 2007) vb. menakıp kitaplarını ise daha önce başka çeşitli yerlerde bahis konusu yaptığımız için burada sadece isim olarak saymakla yetineceğiz.

B) Tarihî kaynaklar

Kalenderliğin gerek Osmanlı öncesi, gerekse Osmanlı devirlerine ait tarihçesini aydınlatmaya yarayacak tarih kaynaklarını başlıca şu dört grup dahilinde incelemek mümkündür:

1. Arşiv belgeleri:

Ne yazık ki Anadolu Selçuklu döneme ait hiçbir arşiv belgesine sahip değiliz. Osmanlı dönemi için daha avantajlıyız. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kalenderî zümrelerinin muhtelif faaliyetleri, halkla ve yönetim çevreleriyle ilişkileri, bazı içtimâî nitelikli halk hareketleriyle bağlantıları gibi konular gündeme geldiğinde hiç şüphe yok ki bize en değerli ve yetkili malzemeyi sağlayacak kaynaklar, arşiv belgeleridir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Mühimme Defterleri*'nde pek sık olmakla birlikte, XVI. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'deki çeşitli Kalenderî zümrelerinin faaliyetlerine, bunların yaşamakta oldukları zâviyelere dair önemli belgelere rastlanmaktadır. Bunlardan bir kısmı vaktiyle Ahmed Refik (Altınay) tarafından malum makalesinde metin olarak yayımlanmış bulunmaktadır¹⁹. Bu çalışmada bunlar geniş ölçüde değerlendirildiği gibi, henüz yayımlanmamış arşiv kaynakları da kullanılmıştır.

2. Vekâyinâmeler ve coğrafi eserler:

Bunların bir kısmı özellikle Osmanlı öncesi dönem için bilgilerimizi büyük ölçüde tamamlayan kaynaklardır. Bu kabilden olmak üzere Kalenderîliğin Asya topraklarındaki doğu kanadının durumu hakkında meselâ Ziyâu'd-Dîn Baranî'nin *Tarih-i Fîruzşâhî*'si ile²⁰, Kasım Frişteh'in *Tarih-i Firişteh*²¹ isimli eserlerini mutlaka zikretmeliyiz. Ortadoğu coğrafyasında Kalenderîlerin faaliyetleri ve bazı Kalenderî şeyhlerinin biyografileri konusunda zengin malzeme ihtiva eden, Râvendî'nin *Râhatu's-Sudûr*

19 A. Refik, "Osmanlı devrinde Râfîzîlik ve Bektaşîlik", *DEFM*, IX/2 (1932), ss. 21-59.

20 *Tarih-i Fîruzşâhî*, Calcutta 1862.

21 *Tarih-i Firişteh yâ Gülşen-i İbrahimî*, Lucknow 1381.

ve *Âyetü's-Sürûr'u*²², Bedru'd-Dîn el Aynî'nin *İkdu'l-Cümân'ı*²³, Makrîzî'nin *Kitabü's-Sülûk* ve *el-Hitat*²⁴ isimli biri tarihe öteki coğrafyaya ait iki eseri, hiç şüphesiz değerli kaynaklarımız arasındadır.

Aslında bir vekâyinâme olmamakla birlikte, Anadolu Selçukluları dönemindeki Kalenderîleri anlatan çok önemli bir kaynağı da burada hatırlamamız gerekiyor. Bu kaynak, o dönemde yaşamış Mahmud b. Muhammed b. el-Hatîb'in bir tür siyâsetnâme diyebileceğimiz *Fustâtu'l-Adâle* isimdeki çok değerli eseridir²⁵. Bu eserin önemli bir kısmı Kalenderîler'e ayrılmıştır. Yazar, burada Kalenderîler'e şiddetle hücum etmekte, o devir Anadolu'sunda bunların tam anlamıyla anarşist bir zümre teşkil ettiklerini anlatmaktadır. Ama bunu yaparken de Kalenderîler hakkında önemli bilgiler, gözlemler aktarmakta, böylece bize, kendi şahsî müşahadelerine dayalı, birinci elden değerli bir kaynak bırakmış olmaktadır.

Osmanlı devri için ise, Âşıkpaşazâde ve Oruç Beğ'in *Tevârih-i Âl-i Osman*'ları ile²⁶, Neşrî'nin *Kitab-ı Cihannümâ'sı*²⁷ zikredilebilir. Bu ilk Osmanlı vekâyinâmeleri, *Rum Abdalları* adı altında zikredilen tanınmış bazı Kalenderî şeyhlerine dair bilgi verirler. İlk anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'ların yarı menkabevî tarzlarını muhafaza etmekte olan bu eserler sayesinde, Osman, Orhan ve Murad Beğlerin yakın çevresinde birer *derviş-gazi* hüviyetiyle görünen Kalenderî şeyhleriyle ilgili önemli birtakım malumat edinebiliyoruz.

XVI. yüzyıldan itibaren kaleme alınmış olup genel mahiyette birer Osmanlı tarihi durumundaki *Künhü'l-Ahbar*²⁸, *Tâcü't-Tevârih*²⁹ vb. kaynaklardaki malumat ise, daha çok bu birincilerin biraz daha teferruatlı bir tekrarından ibarettir. Bunlar arasında Nişancı Mehmed Paşa'nın

22 Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, çev. Ahmet Ateş, Ankara, TTK yay, 1957, 2 cilt.

23 El-Aynî, *İkdu'l-Cümân fî Tarihi Ehli'z-Zeman*, Bayezit (Veliyyüddin Ef.) Kütüphanesi, 20. cilt, nr. 2392.

24 Makrîzî, *Kitabü's-Sülûk li-Mârifeti Düvelî'l-Mülûk*, nşr. Mustafa Ziyâde, Kahire 1936, 1/2.; aynı yazar, *Kitabü'l-Hitat ve'l-Mevâiz ve'l-İ'tibar*, Bulak 1270, 2 cilt.

25 Bu çok önemli risâlenin Kalenderîler'le ilgili kısmı, vaktiyle merhum Osman Turan tarafından, "Türkiye din tarihine ait bir kaynak" isimli makalesinin eki olarak Farsça metin halinde yayımlanmıştır (*Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, ss. 553-564).

26 *Âşıkpaşazâde Tarihi*, neşr. Alî Bey, İstanbul 1332; *Oruç Beğ Tarihi*, nşr. Franz Babinger, Hannover 1925.

27 *Kitab-ı Cihannümâ*, nşr. Franz Taeschner, Leipzig 1951-55, 2 cilt.

28 Gelibolulu Mustafa Alî, *Künhü'l-Ahbar*, İstanbul 1285, 5. cilt.

29 Hoca Sa'du'd-Dîn, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1279, 2 cilt.

Tarih-i Nişancı adıyla bilinen küçük hacimli eseri ise,³⁰ XVI. yüzyıldaki Kalenderîlerin durumu itibariyle hayli önemli ve başka vekâyinâmelerde bulunmayan bilgiler ihtiva eder. Özellikle Kalenderîler arasındaki Râfîzî hareketler dolayısıyla merkezî yönetimin takip ettiği politikayı buradan açıklıkla görmek mümkündür.

3. Biyografi (Terâcim-i Ahvâl) kaynakları:

Biyografi kaynakları olarak ise, daha başkalarının yanında özellikle Devletşah'ın ünlü *Tezkire'si*³¹, İbn Hacer el-Askalânî'nin *ed-Düreru'l-Kâmine'si*³² Muînü'd-Dîn-i Esfizârî'nin *Ravzatu'l-Cennât*'ı³³ en başta zikredilmesi gerekli olanlardır.

4. Seyahatnâmeler:

Kalenderîler hakkında bir başka grup tarih kaynağı da seyahatnâmelerdir. Bilhassa XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu dahil muhtelif İslam ülkelerinde yaşayan Kalenderî zümrelerine dair en bol ve üstelik müşahedeye dayalı malumat, hiç şüphe yok ki, değişik dönemlerde yaşamış Müslüman ve Batılı seyyahların eserlerinde bulunmaktadır.

Bu seyahatnâmelerin başında, XIV. yüzyılın Mağripli ünlü seyyahı İbn Battuta gelir. O, bilhassa İran, Afganistan ve Hindistan'da yaptığı seyahatler esnâsında çok çeşitli birtakım Kalenderî zümreleriyle karşılaşmış, bunların şeyhleriyle konuşmuş ve tartışmıştır. Bunlar içinde Haydarîler önemli bir yer tutar. İşte bu ünlü seyyahın *Tuhfetü'n-Nuzzar*, yahut kısaca *Rihle* diye bilinen seyahatnâmesi³⁴, bu itibarla kıymetli bir kaynak olarak mühim bilgiler sağlamaktadır.

Avrupalı seyyahların eserleri de, özellikle XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarındaki Kalenderî zümrelerinin inanç ve gelenekleri, halkla ilişkileri hakkında verdikleri bilgiler, münhasıran onların kılık ve kıyafetlerini yansıtan belgesel nitelikteki gravürler sayesinde gerçekten çok değerli malzeme sağlıyorlar. Bunlara misal olarak burada, Clavijo'nun *Kadiz'den Semerkand'a Seyahat*³⁵; Nicolas de Nicolay'ın *Les Navigations*

30 *Tarih-i Nişancı*, İstanbul 1290.

31 Bundan aşağıda daha geniş olarak bahsedilecektir.

32 İbn Hacer el-Askalânî, *Ed-Düreru'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, Haydarabad 1340, 2 cilt.

33 Esfirâzî, *Ravzatü'l-Cennât*, nşr. S. Muhammed Kâzım, Tahran 1338 hş.

34 İbn Batoutah, *Les Voyages d'Ibn Batoutah*, nşr. C. Defrémery-B.R. Sanguinetti, Paris 1874-1879, 5 cilt.

35 Klaviyo, *Kadizden Semerkanda Seyahat*, çev. Ö.R. Doğrul, İstanbul 1975.

et *Pérégrinations*³⁶; Pedro adlı, Osmanlılara esir düşen bir İspanyol'un hatıralarını muhtevi, *Kanunî Devrinde İstanbul*³⁷; Salomon Schweiger'in *Constantinople*³⁸ adlı eserlerini verebiliriz. Antonio Menavino'nun *I Costumi et la Vita Turchi*³⁹ Théodore Spandouyn Cantacasin'in *Petit Traicté De L'origine des Turcz*⁴⁰ isimli eserleri de Kalenderîler konusunda zengin malzeme ihtiva ederler.

Bu kaynak grubunun içine XVII. yüzyılda Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nu tanımaya ve tanıtmaya yönelik olarak kaleme alınan birkaç kitabı da dahil edebiliriz. Meselâ Michel Baudier'nin *Histoire Générale de la Religion des Turcs*'ü⁴¹, Paul Ricaut'nun *The Present State of the Ottoman Empire*'i⁴² ve başka benzeri eserlerde de, bu yüzyıldaki Kalenderîliğin tarihçesi açısından ciddi çok kıymetli malzemeye rastlamaktayız.

C) Edebî kaynaklar

İslam dünyasında yaşamış pek çok mutasavvıf veya sûfi gibi, Kalenderîler de düşünce ve inançlarını, tasavvufî telâkkilerini şiir yoluyla ifade etmişlerdir. Bu sebeple ya devirlerinin edebî kaynaklarına geçmişler veya geriye bir dîvân yahut hiç olmazsa bazı manzum parçalar bırakmışlardır. İşte gerek bu dîvânlar veya manzum parçalar, gerekse onların hayat hikâyelerini anlatıp eserlerinden örnekler veren şuarâ tezkireleri konumuz için birinci dereceden kaynak teşkil ederler.

1. Divanlar:

Osmanlı öncesi devir için ilk akla gelenler arasında muhakkak ki yukarıda kendisinden bahsedilen Baba Tâhir-i Uryân'ın *Rubâiyyat*'ı vardır. Bundan başka ünlü şair Hâfız (1390)'ın *Divan*'ı ile⁴³, bir ara Anadolu'da

36 N. de Nicolay, *Navigations et Pérégrinations*, Paris 1527.

37 Cristobal de Villalon, *Türkiye Seyahati (Viaje de Turquía): Kanunî Devrinde İstanbul*, çev. Yeliz Demirören, ErKO Yay., İstanbul 2011.

38 S. Schweiger, *Constantinople*, Nurnberg 1539.

39 A. Menavino, *I Costumi et la Vita Turchi*, Fiorenza 1551.

40 Th. S. Cantacasin, *Petit Traicté de l'Origine des Turcz*, nşr. Ch. Schefer, Paris 1896.

41 M. Baudier, *Histoire Générale de la Religion des Turcs*, Paris 1625.

42 P. Ricaut'nun Londra'da 1668 yılında basılan bu eserinin, burada *Etat Présent de l'Empire Ottoman* (Paris 1670) isimli Fransızca çevirisi kullanılmıştır.

43 Bu dîvânın sadece İran'da yapılmış pek çok neşri vardır. Burada Gölpınarlı çevirisi kullanılmıştır: Hâfız, *Divan*, çev. A. Gölpınarlı, İstanbul 1958-1959, II. IV. cilt.

da ikamet etmiş bulunan Fahru'd-Dîn-i Irakî'nin *Divan*'ını⁴⁴ örnek gösterebiliriz. Çünkü her ikisi de yüksek seviyede Kalenderî sûfi telâkkileri yansıtmaları itibariyle belgesel birer nitelik arz ederler. Ayrıca ünlü edip Şeyh Sa'dî-i Şîrazî (1292)'nin çok tanınmış iki eserini, *Gülîstan* ve *Bostan*'ını bunlara ilâve edebiliriz⁴⁵. Bunlardan başka Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ile *Divan-ı Şems-i Tebrizî* (yahut *Divan-ı Kebîr*) adındaki ünlü eserlerine de işaret etmemiz gerekir⁴⁶. Ayrıca Evhadü'd-Dîn-i Kirmânî'nin dîvânını da zikretmeliyiz: (*Dîvan-ı Rubâiyyat*, nşr. Muhammed Ebu Mahbub, Tehran 1380 hş (2001); Evhadü'd-Dîn-i Kirmanî, *Rubâiler*, nşr ve çev. Mehmet Kanar, İnsan Yay., İstanbul 1999).

Osmanlı dönemi için XV. yüzyıldan bir mühim dîvân, Seyyid Ali Sultan velâyetnâmesinin tamamlayıcısı kabul edilebilecek bir metin olan *Sadık Abdal Dîvanı*'dır. Tam da Bektaşîliğin oluşum sürecini yaşadığı bir dönemde Dimetoka'da Rûşenîler köyünde bulunan ünlü Seyyid Ali Sultan'ın zâviyesinde, onun terbiyesinde yetişen Sadık Abdal adlı bir dervişin kaleminden çıkan bu dîvân, gerçekten belgesel mahiyette bir metindir. Ne var ki elimizde bizzat şairinin kaleminden çıkmış orijinal nüsha veya ona yakın bir devirde ondan istinsah edilmiş bir nüsha mevcut değildir. Sadece 1155/1742 gibi çok geç bir tarihte Rüstem Abdal adındaki bir Bektaşî dervişinin oldukça acemi bir tarzda istinsah ettiği, pek çok imlâ hatasıyla dolu bir kopya vardır. Üstelik bu kopya da şimdilik tek nüshadır⁴⁷. İleride başkaları bulunduğu takdirde iyi bir tenkitli neşrinin yapılması çok yararlı olacaktır.

Yine Osmanlı dönemi için, XVI. yüzyılda büyük ün kazanmış olup, kendileri de vaktiyle Kalenderîliğe intisap etmiş bulunan Hayalî Beğ (1557) ile çağdaşı ve hemşehrisi Hayretî (1535)'nin *Divan*'ları belgesel

44 Fahru'd-Dîn-i Irakî, *Külliyât-ı Şeyh Fahru'd-Dîn İbrahim-i Hemedânî Müttehalls be-İrâkî*, nşr. Said Nefîsî, Tahran (tarihsiz), 4. bs. ; *Divan-ı Fahru'd-Dîn-i Irakî*, nşr. Ali Asgar-ı Tahîrî, İntişarat-ı Daryuş, Tehran çâp-ı dövm, 1393 hş (2014).

45 Sa'dî, *Gülîstan*, çev. Hikmet İlaydın, İstanbul 1963, 2. bs.; aynı yazar, *Bostan*, çev. H. İlaydın, İstanbul 1967, 2. bs.

46 *Divan-ı Kebîr*, çev. A. Gölpınarlı, İstanbul 1958-1959, II. IV. cilt.

47 Bu nüsha halen Konya Bölge Yazmalar Müdürlüğü'nde 894-35.1 nımarada bulunmakta olup Dursun Gümüšoğlu tarafından uzunca bir "giriş" eşliğinde yayımlanmıştır: *Sâdık Abdâl Dîvânı*, Horasan Yay., İstanbul 2009. Burada bu neşir kullanılmıştır. Gerçekten bir belgesel niteliğindeki bu önemli dîvân, daha dikkatli bir okuma ve daha sistematik bir muhteva analizi ile birlikte yayımlanmayı hak ediyor.

mahiyette çok önemli iki kaynaktır⁴⁸. Bilhassa Hayretî'nin dîvânı XVI. yüzyıl Osmanlı Kalenderîlerinin inanç ve âdetlerini, geleneklerini, dünyaya bakış tarzlarını birinci elden yansıtan ve bugüne kadar da bu açıdan hemen hiç incelenmemiş bir kaynaktır.

Bunların dışında, bilhassa yine XVI. yüzyılda yaşamış başka Kalenderî şairleri de vardır ki, bunların eserlerinden bazı parçalara şurada burada rastlanmakta, hayatları hakkında az da olsa kısa bilgiler şuarâ tezkireleri sayesinde bize kadar intikal etmiş bulunmaktadır.

2. Şuarâ tezkireleri:

Osmanlı dönemi öncesi için Devletşah (1495)'ın ünlü *Tezkiretü'ş-Şuarâ'sı*⁴⁹, yazarının zamanına kadar yaşamış bazı meşhur Kalenderî şairlerinin biyografilerini sunmaktadır. Osmanlı devri için ise, daha şanslı durumdayız. XVI. yüzyılda yaşamış Yetîmî, Meşrebî, Feyzî, Haydarî vb. pek çok Kalenderî şairi, bu yüzyılda kaleme alınmış hemen bütün tezkirelere girmişlerdir. Bunlar arasında ilk elde *Tezkire-i Lâtîfî*⁵⁰, *Tezkire-i Sehî*⁵¹, *Kınalızâde Tezkiresi*⁵², *Âşık Çelebi Tezkiresi*⁵³ ve benzerlerini sayabiliriz.

II – ARAŞTIRMALAR

A) Müstakil çalışmalar

1. Makaleler

Kalenderîlik, tasavvuf tarihi boyunca sûfiliğin muhalif ve marjinal kanadını oluşturması bakımından olduğu kadar, Kalenderîler de içinde yaşadıkları toplumların genel nizamına ters düşmeleri ve bazı isyan hareketlerinde faal rol almış olmaları itibariyle dikkat ve ilgiye değer bir araştırma konusu teşkil ederler. Bununla beraber, onları konu edinen araştırmaların sayısı pek fazla değildir. Klâsik zühdi tasavvufa karşı bir tavır ortaya koyan Kalenderîlerin, münhasıran tasavvuf tarihi

48 Hayalî Beğ, *Hayalî Beğ Divanı*, nşr. A. Nihat Tarlan, İstanbul 1945; Hayretî, *Divan*, nşr. Mehmet Çavuşoğlu, İstanbul 1981.

49 Burada bu eserin Türkçe çevirisi kullanılmıştır (bk. Devletşah, *Tezkire*, çev. Necati Lugal, İstanbul 1977).

50 Lâtîfî, *Tezkire-i Lâtîfî*, İstanbul 1314.

51 Sehî Beğ, *Tezkire-i Sehî*, (*Heşt Bilişt*), nşr. Günay Kut, Harvard Un. Press 1978.

52 Kınalızâde, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, nşr. İbrahim Kutluk, Ankara 1978-1981, 2 cilt.

53 Âşık Çelebi, *Meşâirü'ş-Şuarâ*, faks. nşr. Meredith-Owens, London 1971.

alanında çalışan araştırmacılar tarafından yakın zamanlara kadar niçin ihmal edildiğini sormak lazımdır.

Fuad Köprülü'nün değişik yazılarında defalarca önemine işaret ettiği Kalenderilik hakkında bizzat hazırladığını söylediği halde, kaleme almaya fırsat bulamadığı monografisini istisnâ ederseniz⁵⁴, bu hususta ilk müstakil araştırmalar, makaleler halindedir. Önce Batı'da yapılanlardan başlayacak olursak, bunlardan ilki, Franz Babinger tarafından yayımlanmıştır. O, *Encyclopédie de l'Islam*'ın ilk baskısında (Leiden 1908-1938) yer alan "Kalender" ve "Kalenderî" maddelerinde o zamanki sınırlı malzemesine dayanarak Kalenderiliğin kısa bir tarihçesini yapmakta ve kısmen de Osmanlı devri Kalenderiliğine temas etmektedir.

Bu alanda doğuda yapılan ilk yayınlardan biri, Murtaza Sarraf'ın "Âyîn-i Kalenderî", [*Armağan*, 11-12 (1349), ss.705-715] isimli makalesidir. Bu yazı, Batılı araştırmaları da kullanan modern anlamda bir makaledir. Muhammed Tağı Ahmed'in "Who is a Qalandar?" isimli makalesi ise [*Journal of Indian History*, 33 (1955), ss. 155-170], Ortaçağ İslam dünyasında bir tasavvuf meşrebi olarak Kalenderiliğin mahiyetini araştırmakta olup, bu arada Hindistan Kalenderilerinin tarihini ana hatlarıyla ele alan ilk incelemelerdendir.

Colin Imber'in "The Wandering Dervishes" [*Proceedings of the Eastern Mediterranean Seminar*, Univ. of Manchester (1977-1978), Manchester 1980, ss. 36-50] adındaki makalesi ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli Kalenderî zümrelerini ilk defa bir arada ele alan bir araştırmadır.

Simon Digby'nin "Qalandars and related groups" (*Islam in Asia*, ed. by Yohanan Friedmann, Boulder-Colorado 1984, ss. 60-108) isimli hacimli makalesi, hem Kalenderiliğin ilk dönemi, hem de Hindistan Kalenderilerine dair dikkate değer bilgiler verir.

Bu arada, esasında Doğu Türkistan'daki 1950 öncesi dervişleri konu edinmekle beraber, Gunnar Jarring'in yayımladığı, Kalenderîlerden bahseden bir metnin neşrine yazdığı girişi de zikretmeliyiz (*Dervish and Qalandar: Texts from Kashgar*, Lund 1987).

J.T.P. De Brulin'in klâsik İran tasavvuf edebiyatında Kalenderlikten bahseden bazı şiirleri ve bunlara dair yorumlarını ihtiva eden "The Qalandariyyât in Persian Mystical Poetry, from Sanâ'î Onwards", (*The Legacy of Medieval Persian Sufism*, ed. Leonard Lewisohn, London-New York 1992, ss. 75-86) isimli makalesini de kaydedelim.

54 Köprülüzâde M. Fuat, "Anadolu'da İslâmiyet", *DEFM*, 4 (1338), S. 298, Not: 3.

Ahmet T. Karamustafa'nın "Kalenders, Abdâls, Hayderîs: The formation of the Bektâşîye in the sixteenth century" (*Süleyman The Second and his Time*, ed. H. İnalçık- C. Kafadar, İstanbul 1993, Isis Press, ss. 121-129) isimli makalesi, Kalenderlik ve Kalenderîlik konusunda ilk çalışması olup konuyu etraflıca kapsayan ve kendine göre bir yaklaşım ortaya koyan bir makaledir. Karamustafa'nın bu makalesi, aslında -aşağıda "kitaplar" başlığı altında bahis konusu edilecek kitabının habercisi sayılabilir. İkinci makalesi, "Origins of Anatolian Sufism" (*Sufism and Sufis in Ottoman Society*, ed. A. Yaşar Ocak, The Turkish Historical Society Publ., Ankara 2005, pp. 67-96), Anadolu tasavvufunu oluşturan temel sûfî çevrelerin iyi bir analiz denemesidir, bu konuda ilklerden sayılabilir (Türkçesi: "Yesevîlik, Melâmetîlik, Kalenderîlik, Vefâîlik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfler*, haz. A. Yaşar Ocak, TTK Yay., Ankara 2005, ss. 67-96).

Türkiye'deki çalışmalara gelince, Abdülbaki Gölpınarlı *Türk Ansiklopedisi'*nde "Haydarîlik" ve "Kalenderiyye" maddelerini yazmış olup birincisinde Kalenderîliğin bir şubesi olan Haydarîlik hakkında kısa bir malumat vermiş, ikincisinde genel olarak Kalenderîliği ele aldıktan sonra, tarikatın muhtelif İslam ülkelerindeki durumlarını ve arada Osmanlı dönemini çok kısa bir şekilde özetlemiştir. Ayrıca erkân ve âyinlerinden, kılık ve kıyafetlerinden de bahsetmiştir.

Türkiye'de Kalenderîlik'le asıl ilgilenen hiç şüphesiz Tahsin Yazıcı'dır. Yazıcı, kaynaklar kısmında bahsi geçen Cemâlû'd-Dîn-i Sâvî'nin menâkıbnâmesi üzerinde çalışmış, "Kalenderlere dair yeni bir eser" (*Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, ss. 785-797) isimli makalesinde bunun detaylı bir tanıtmasını yaptıktan sonra, adı geçen kaynağın orijinal metnini de yayımlamıştır. Tahsin Yazıcı bunlardan başka *Encyclopédie de l'Islam'*ın ikinci baskısındaki "Kalandar" ve "Kalandariyya" maddelerini de yazmıştır.

Saadettin Kocatürk de bu konuda bazı makaleler yayımlamıştır. Bunlardan ilki, yine Hatîb-i Fârisî'nin eserinin bir tanıtması mahiyetinde olup, baş tarafında Kalenderîliğin kısa bir tarihçesini ihtivâ eden "Der bâre-i fırka-i Kalenderiyye ve Kalendernâme-i Hatîbi Fârisi, ma'nî-i kelime-i Kalender" [*Doğu Dilleri Dergisi*, II/1 (1971), ss. 89-122] adlı makalesi olup Türkçesi, "Kalenderiyye Tarikatı ve Hatîb-i Fârisî'nin Kalendernâme'si" ismi altında *İran Şehinsahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan* (İstanbul 1971, ss. 221-248) isimli kitapta yayımlanmıştır. S. Kocatürk,

bundan sonra neşrettiği “İran’da İslâmiyetten sonraki yüzyıllarda fikir akımlarına toplu bakış ve Kalenderiyye Tarikatı ile ilgili bir risâle” [AÜDTCFD, XXVIII/3-4 (1971), ss. 215-231] başlığını taşıyan yazısında ise, yine Kalenderîliğin kısa bir tarihçesinden sonra, Hüseyin Enîsî’nin daha önce bahsi geçen *Risâle-i Kalenderiyye*’sinin Farsça metnini ve Türkçe çevirisini yayımlamıştır.

Bu arada, Osmanlı dönemiyle ilgili olarak tarafımızdan neşredilen şu birkaç makaleyi de bunlara ekleyelim: “Kalenderiler ve Bektaşîlik” (*Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İ.Ü. Edebiyat Fak., İstanbul 1981, ss. 297-308); “Quelques remarque sur le rôle des derviches kalenderis dans les mouvements populaires... aux XVIe siècles dans l’Empire Ottoman” [*Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, III (1982), ss. 69-80] : “Kalenderi dervishes and Ottoman administration from the fourteenth to the sixteenth centuries”, *Manifestations of Sainthood in Islam* (ed. by G. M. Smith - C. W. Ernst, The Isis Press, İstanbul 1994, pp. 239-255).

Sadullah Gülten’in “Uryan Hızır Menakıbnamesi” (*Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3, yıl: 2010, ss. 84-103) isimli çalışması, Osmanlı dönemi için orijinal bir katkıdır. Onun “Tahrir Defterlerine Göre Anadolu’da Kalenderiler ve Haydariler” (*AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 52 (2012), ss. 35-53) başlıklı bir diğer makalesi ise Osmanlı döneminde Kalenderî ve Haydarî zümrelerini arşiv kayıtlarıyla tescil eden iyi bir çalışmadır.

Kronolojik sırayla son olarak Hacı Bektaş-ı Velî’nin ve Bektaşîliğin dinî-tasavvufî kimliği üzerine değişik bir yaklaşımla yaptığı yorumlarla yeni tartışmalar başlatmaya namzet görünen dikkate değer bir makaleyi, Mark Soileau’nun makalesini zikrederim. Yazar makalesinde Hacı Bektaş ve Bektaşîlik üzerinde eskiden beri yürütülen ortodoks-heterodoks dikotomisi üzerinden giden tartışmaları bu defa orthopraxy- heteropraxy dikotomisi üzerinden eleştiriye tâbi tutarak ilginç bir yaklaşımla değişik bir düzleme çekiyor: (“Conforming Haji Bektash: A Saint and His Followers between Orthopraxy and Heteropraxy”, *Die Welt des Islams*, 54 (2014) 423-459).

2. Kitaplar

Kalenderiler konusunda eldeki bu kitabın ilk baskısından iki yıl sonra, yukarıda makalesi zikredilen Ahmet T. Karamustafa’nın, *God’s Unruly Friends: Dervishes Groups in the Islamic Later Period 1200-1550*

(University of Utah Press 1994) ismini taşıyan ve Türkçeye de dokuz yıl sonra *Tanrının Kuraltanılmaz Kulları* başlığıyla -tercüme edilen (Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003) çevrilen kitabı yayımlandı⁵⁵. Kalenderîliği İslam dünyasının önemli ve farklı bir tasavvuf hareketi olarak bir bütün halinde ele alan eser, bu büyük tasavvuf mektebinin doğuşu, fikrî ve mistik temelleri ile ortaçağlardan yeniçağlara doğru gelişmesinin tarihini ihtiva eder. Bu akımı klasik tasavvufa tepki mahiyetinde *New Ascetism* (Yeni Zühd) kavramı ile yorumlayarak değişik bir yaklaşım sergileyen, Hindistan, İran, Arap ülkeleri ve Selçuklular ile Osmanlılardaki Kalenderî zümrelerini tasvir ve tahlil eden bu çalışma, Osmanlı dönemini muhtasar geçmiş, bu kısımda önemli veriler ihtiva eden Osmanlı arşiv belgelerini kullanmamıştır. Bunları neden ihmal ettiği, niçin bu mühim tarih kayıtlarını kullanmadığı doğrusu merakı muciptir.

Karamustafa'yı Ebu'l-Fazl Muhammed b. Abdillâh Ahmed el-Kunevî'nin sıkı İbn Teymiyeci bir yaklaşımla yazılmış, Batılı çalışmaları ihmal eden lakin birinci elden Arap kaynaklarına dayanan kitabı takip etti: *Es-Sûfiyyetü'l-Kalenderiyye: Târîhuhâ ve Fetvâ İbn Teymiyete Fihâ* (Beyrut 2002) (Kalenderî Sufiler: Tarihleri ve İbn Teymiyey'e'nin Bu Konudaki Fetvâsı). Kitap Kalenderîlerin tarihini, doktrin ve âdetlerini, ibadet anlayışlarını, çeşitli tarihsel şahsiyetlerini, kendi içlerindeki değişik grupları ele alan ama tarihsel analizlere pek girmeyen ve Selçuklu ve Osmanlı sahasına da fazla dokunmayan, lakin faydalı bir çalışmadır.

Dört yıl sonra bu konuda, yukarıdan beri sıraladığımız kitap ve makalelerin hepsinden daha kapsamlı, daha geniş mahiyette, gerçekten büyük bir emek mahsulü, ama kompilatif mahiyette ilginç bir kitap sırayı aldı. Birinci elden pek çok kaynağa dayalı, Kalenderîlikle ilgili pek çok meseleyi ele alan, bazı önemli tarihsel metinleri de barındıran bu hacimli çalışma, Muhammed Rıza Şefî Kedkenî'nin *Kalenderiyye der Târîh: Degerdîshây-i Yek İdeolojî* (Tarihte Kalenderîler: Bir İdeolojinin Dönüşümleri) (Tahran 1386 hş (2006), isimli kitabıdır. Kompilatif mahiyette olsa da kanaatimizce konuya önemli ve ciddi bir katkıdır⁵⁶.

55 Bu kitapta Türk okuyucusunun kolayca ulaşabileceği olması sebebiyle Karamustafa'nın kitabının Türkçe çevirisi özellikle tercih edilmiştir.

56 Kedkenî'nin bu kitabı ile bizimki arasındaki muhteva benzerliği dikkat çekicidir. Son yıllarda Kalenderîler konusunda böyle semereli bilimsel bir araştırmalar zincirinin oluşmasında eldeki bu kitabın ilk baskısının muhtemelen tetikleyici bir rolü olmuş olmalıdır. Konunun gördüğü bu ilgi gerçekten İslam tasavvuf ve kültür tarihi ve tarih araştırmaları açısından önemli olup sevindirici bir gelişmedir.

B. Muhtelif araştırmalar içinde bulunanlar

Bunların başında, merhum Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı klasikleşmiş eserinde yer alan bazı satırlar bir yana bırakılacak olursa (Ankara 1976, 3. bs., ss. 337-39, 351-52), asıl aynı yazarın "*Anadolu'da İslâmiyet*" (DEFM, 4-6 (1338-1340), ss. 297-301) ismini taşıyan klâsikleşmiş makalesindeki önemli pasajları zikretmeliyiz. Bu pasajlar, bu konuda Türkiye'de ilk yazılan dikkate değer mütâlâalardan ibaret olup bilhassa konuyla ilgili temel kaynakları tanıtıp değerlendirmesi itibariyle de önemlidir.

Türkiye dışındaki çalışmalar arasında ise, Edward G. Browne'ın *A Literary History of Persia* (Cambridge 1905, II. ve III. ciltler) adlı tanınmış eserinde İranlı Kalenderî şairlerini anlatırken verdiği bilgiler ilk elde bahis konusu edilebilir.

Muhammed Habip'in "*Chishti mystic records of the Delhi sultanate period*" (*Medieval India Quarterly*, I/2, 1950) isimli makalesi, de Çiřtiyye tarikatı ile Kalenderiliğın münasebetlerini irdemesi bakımından zikre değerdir. Richard Gramlich'in *Die Schiitischen Derwischorden Persiens* (Wiesbaden 1965, ss. 74-78) adlı kitabında da Kalenderîler'e küçük bir bölüm ayrılmış ve burada onların Hâksârîler ile olan alâkaları tartışılmıştır.

Burada son olarak Emel Esin'in, Orta Asya'da XIII-XV. yüzyıllarda muhtelif Türk memleketlerindeki Kalenderî dervişlerine ait önemli bilgiler veren "*Les derviş hétérodoxes turcs d'Asie centrale*" [*Turcica*, XVII (1985), ss. 7-40] başlıklı makalesini bahis konusu etmemiz gerekir.

Bu sayılanların dışında başka bazı eserlerde Kalenderîler'den söz edilmişse de bunları burada tek tek saymaya gerek yoktur.

Kaynaklar ve modern araştırmalara dair bu değerlendirmelerden sonra, ele aldığımız ilginç konunun ve sözünü ettiğimiz yayınlardaki terminolojik meselelerin daha iyi ve doğru anlaşılması için, kaynaklarda kullanılan terminolojiye dair bazı açıklama ve yorumlarda bulunmanın lüzumlu olduğunu düşünüyöruz.

III- TERMINOLOJİ

Terminoloji meselesi belki bu kitabın 1992'deki ilk veya hiç olmazsa 1999'daki ikinci baskısının "giriş" kısımlarında mutlaka üzerinde durulması gereken ama maalesef ihmal ettiğimiz bir husustur. O zaman işlediğimiz bir diğerkusur da "Kalender" ve "Kalenderî" terimlerini

aralarındaki nüansı vurgulamadan kullanmış olmalı. Eğer bu yapılmış olsaydı muhtemelen kitap daha anlaşılır bir hale gelir ve bazı eleştirilere de mahal bırakılmamış olurdu.

Eldeki bu kitabın ilk baskısının ardından önce Türkiye dışında, arkasından Türkiye’de Kalenderîlere dair üçer beşer yıl arayla günümüze kadar yayımlanan kitap ve makalelerde bizim üzerimizden bir terim ve kavram tartışması yapıldı. XI. yüzyıldan itibaren ortaçağlar İslam dünyasında klasik zühdçü ve ahlâkçı tasavvufa ve yerleşik toplumsal kurallara karşı pasif karakterde protest bir hareket olarak gün yüzü gören bu mühim ve renkli sûfi akımı, önde gelen ilk temsilcilerinin bizzat kullandıkları “Kalender” teriminden yola çıkarak “Kalenderiyye” şeklinde nitelendirmemiz eleştirildi; Melâmetiliği Kalenderîlikle eş anlamlı kullandığımız, Kalenderiyye teriminin bizim kastettiğimizden daha dar bir anlam taşıdığı ileri sürüldü.

Arkasından, yukarıda bahsedilen İbnü’s-Serrâc’ın *Tüffâhu'l-Ervâh* adlı eserinin yaygın olarak kullanılmaya başlamasıyla, eserde biyografileri zikredilen bazı muhalif ve sıradışı Kalender sûfleri niteleyen *müvellah* tabirine dair yine bizim üzerimizden uzun uzadıya bir terim tartışması daha yapıldı⁵⁷. Dolayısıyla burada kaynaklarda kullanılan ka-

57 Bu konudaki uzun tartışmalar için bk. Eyüp Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında: İbnü’s-Serrâc’ın Gözünden Müvellah Dervişler*, Kitap Yay., İstanbul 2013; *Tüffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh: Ruhların Meyvesi ve Kazancın Anahtarı*, Türkçe çeviri, ss. 48-51. Her iki eserde *müvellah*lerin sadece Kalenderî dervişleri demek olmadığı eleştirisinin bize yöneltilmesinin sebebi, eldeki bu kitabın ikinci baskısının 35-36. sayfalarında yer alan şu cümlemizin yanlış anlaşılması olmuştur:

s. 36 (Hüseyin el-Müvellah et-Türkmânî’den bahsederken) “...1324’te vefat eden bu şeyh, çihar darb uygulayan tipik bir Kalenderî idi. Zaten taşıdığı el-Müvellah lakabı da bunu göstermektedir ki bu Kalenderîlerin Uzak Doğuda dahi taşıdıkları bir lâkap’tı”.

s. 37: “Buraya kadar verilen bilgilerden çıkan sonuç şudur ki Kalenderîler Irak ve Mısır’da XIII.-XV. yüzyıllarda oldukça kalabalık bir topluluk olarak mevcudiyetlerini korumuşlardır. Kalenderiyye, Cavlakıyye (veya Cevâlîka) ve Müvellîhe adı altında tanınıyorlardı”.

Görüldüğü gibi bu iki pasajda da söylenmek istenen, bahis konusu bölgelerde Kalenderîlerin *müvellah* (çoğulu *müvellîhe*) diye de tanındıklarıdır. Bu doğrudur ve nitekim gerek Eyüp Öztürk gerekse *Tüffâhu'l-Ervâh*’ı çevirenler de bunu zaman zaman söylemekle beraber, nedense zikredilen cümlelerimizden Müvellah dervişlerin yalnızca Kalenderîlerden ibaret olduğunu iddia ettiğimiz anlamını çıkararak yanlışlığımızı ispat etmek üzere sayfalar harcamışlar, *müvellah* dervişler adına Kalenderîlerden başka Rifaîlerden ve diğer gruplardan bahsetmişlerdir. Ama unuttukları şudur: Sade Rifaîler içinde değil, hatta Mevlevîler, Halvetîler içinde de mükemmelen Kalender-meşrep şahsiyetler hep ola gelmiştir. Bu fiilen bir Kalenderî tarikatına mensup olmasalar da bazı Arap kaynaklarının *müvellah* tabir ettiği bu kişilerin meşrep olarak Kalenderîliği benimsediklerini göstermez mi? En